

KLISZCZACY

gwara i kultura

Redakcja
Maciej Rak, Monika Brytan-Ciepielak

KLISZCZACY – GWARA I KULTURA

KLISZCZACY – GWARA I KULTURA

Redakcja

Maciej Rak, Monika Brytan-Ciepielak

Kraków 2022

Maciej Rak
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
📧 <https://orcid.org/0000-0003-0042-1406>
✉ maciej.rak@uj.edu.pl

Monika Brytan-Ciepielak
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
📧 <https://orcid.org/0000-0003-4751-8213>
✉ monika.brytan@doctoral.uj.edu.pl

© Copyright by individual authors, 2022

Recenzenci

dr hab. Monika Buława, prof. IJP PAN
prof. dr hab. Halina Karaś
prof. dr hab. Anna Tyrpa
prof. dr hab. Jan Święch

Opracowanie redakcyjne
Patrycjusz Pilawski

Projekt okładki
Paweł Sepielak

Grafika na okładce
Zuzanna Kubowicz

ISBN 978-83-8138-717-0 (druk)
ISBN 978-83-8138-718-7 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381387187>

Książka dofinansowana przez Wydział Polonistyki UJ, Muzeum Niepodległości
w Myślenicach oraz Fundację Studentów i Absolwentów UJ „Bratniak”

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Przedmowa	9

Gwara kliszczacka

Józef Kąś, <i>Kultura materialna Kliszczaków w ujęciu dialektologicznym i etnograficznym na tle gwar Małopolski południowej. Nazwy części wozu. Wprowadzenie</i>	13
Maciej Rak, <i>Badania dialektologiczne dotyczące gwary kliszczackiej</i>	83
Barbara Batko-Tokarz, <i>Czego na temat Więciórki i jej gwary można dowiedzieć się z Porównawczego słownika trzech wsi małopolskich Mariana Kucały i zastosowanego w tym dziele układu tematycznego?</i>	97
Monika Brytan-Ciepielak, <i>Gwara Pcimia (powiat myślenicki) dawniej i dziś</i>	117

Kultura kliszczacka

Katarzyna Ceklarz, <i>Kliszczacy – między etnograficzną kreacją a współczesnym projektem tożsamościowym</i>	129
Gabriela Gacek, <i>Kliszczacka muzyka. O współczesnej sprawczości dawnych ludoznawczych etykiet</i>	147
Jakub Skalka, <i>Status i perspektywy Kliszczaków. Badania opinii mieszkańców pogranicza powiatów suskiego i myślenickiego – zarys problematyki</i>	167
Klaudia Rams, <i>Perspektywa rozwoju turystycznego regionu Małopolski na podstawie dziedzictwa kulturowego Kliszczaków</i>	179
Paulina Karpeta, Olga Radziszewska, <i>„Co kón zobaczył, to nie wiadomo...” – opowieści wierzeniowe jako element budowania tożsamości kliszczackiej</i>	195
Bartłomiej Dyrz, <i>Zakazany pisarz – Pobratymiec</i>	205
Indeks osób	215
Indeks nazw geograficznych	217

BARBARA BATKO-TOKARZ

Uniwersytet Jagielloński
barbara.batko-tokarz@uj.edu.pl

CZEGO NA TEMAT WIĘCIÓRKI I JEJ GWARY MOŻNA DOWIEDZIEĆ SIĘ Z PORÓWNAWCZEGO SŁOWNIKA TRZECH WSI MAŁOPOLSKICH MARIANA KUCAŁY I ZASTOSOWANEGO W TYM DZIELE UKŁADU TEMATYCZNEGO?

Słowa kluczowe: słownictwo Więciórki, leksykografia gwarowa, słowniki tematyczne

Keywords: vocabulary unique to Więciórka, dialect lexicography, topical dictionaries

1. Wstęp

Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich autorstwa Mariana Kucały (skrót: PSKuc) wydany został we Wrocławiu w 1957 r. Jest to najbardziej znany przykład polskiego słownika gwarowego w układzie tematycznym o charakterze porównawczym¹. Dokładniejszy opis tego słownika w tomie poświęconym gwarze kliszczackiej wydaje się wręcz koniecznością, gdyż zaprezentowane zostało w nim właśnie słownictwo wsi Więciórka, która leży na terenach określanych obecnie jako *kliszczackie*. Jak można przeczytać na samym początku: „(...) praca ta jest pełnym, systematycznie ułożonym słownikiem wsi Więciórka, pow. Myślenice, porównanym w całości z dwoma innymi wsiami: podbabiogórką Sidziną, pow. Sucha i nadwiślańskim

1 Podobny układ miały mniej znane słowniki, które powstały nieco później, np. *Słownictwo okolic Kramska na tle kultury ludowej* Piotra Bąka (1960), a także praca Jerzego Maciejewskiego *Słownik chełmińsko-dobrzyński* (1969), w której uwzględniono również materiał leksykalny z dwóch wsi. Autorzy tych słowników wzorowali się na schemacie Rudolfa Halliga i Walthera von Wartburga, który jako pierwszy w kilka lat po jego powstaniu w znakomity sposób do polskiego słownictwa gwarowego przystosował właśnie M. Kucała w opisywanym tu słowniku (Karaś 2011: 307).

Facimiechem, pow. Kraków” (PSKuc: 5). Słownik ma charakter niedyferencyjny, jest więc, jak pisze autor, słownikiem pełnym, czyli nie ogranicza się tylko do wyboru ciekawszych czy oryginalniejszych wyrazów, ale podaje cały zasób wyrazów, bez względu na ich stosunek do języka literackiego. Są to jednak słowa używane przez ludność na co dzień (PSKuc: 5–6).

Charakteryzując badany teren, badacz wskazuje, że „Więciórka jest wsią bekskidzką leżącą na skrzyżowaniu zasięgów cech fonetycznych dwu różnych regionów południowej Małopolski”² (PSKuc: 11). Na końcu tej charakterystyki zaznacza jednak, że „ludność nie uważa się za Górali ani za Lachów, nie umiając określić swej przynależności. Gwara zachowana dobrze, wpływ języka literackiego bardzo mały” (PSKuc: 12). M. Kucała udało się zebrać ok. 7000 haseł z samej Więciórki, gdyż słownictwo tej wsi stało się głównym punktem odniesienia dla pozostałego słownictwa³. W rozdziałach końcowych znajdujących się po zasadniczej części słownikowej badacz ten opisuje bardzo dokładnie wspólności, ale także różnice na całym badanym przez siebie terenie, w tym odrębność Więciórki, ale także jej wspólność z każdą z analizowanych wsi (w opozycji do trzeciej). Ta analiza porównawcza wykazała, że ok. 460 wyrazów, tj. 7,7%, stanowią wyrazy nieznane w Sidzinie i w Facimiechu, które nie mają tam dokładnych odpowiedników. W opisywanym słowniku mamy też nawet indeks słów niewystępujących w gwarze Więciórki, co jednoznacznie dowodzi typowego dla tego opracowania – jak można żartobliwie nieco ująć – „więciórkocentryzmu”. Najważniejsze są jednak wnioski końcowe, w których M. Kucała wyraźnie zaznacza, że „kilkaset wyrazów z Więciórki, nie znanych ani w Sidzinie, ani w Facimiechu, pokazuje jasno odrębność tej wsi, a zarazem odrębność reprezentowanego przez nią terenu” (PSKuc: 332), co jednoznacznie potwierdza zasadność badań nad gwarami zwanymi obecnie kliszczackimi, do których język badanej wsi wyraźnie się przeciw zalicza.

Pojawia się pytanie, dlaczego badacz ten wybrał właśnie gwarę Więciórki jako najważniejszą w opracowanym przez siebie słowniku. Odpowiedź jest bardzo prosta i powszechnie znana. Jak napisał bowiem Piotr Żmigrodzki w artykule upamiętniającym tego badacza:

- 2 Chodzi o położenie na północnych krańcach wąskiego już tutaj, jak pisze badacz, obszaru zasięgu tzw. archaizmu podhalańskiego, a także w pasie wymowy jednosódkowej (choć sama gwara Więciórki ma dwie nosówki), który ciągnie się mniej więcej od Wadowic po Limanową, a więc na terytorium stanowiącym dawniej (przed skolonizowaniem Podhala) niewątpliwie południowe krańce małopolskiego obszaru językowego (PSKuc: 11).
- 3 Analizy Jerzego Reichana pokazują jednak, że w słowniku zebrano więcej słownictwa z samej Więciórki (po doliczeniu zdrobnień, zgrubień czy czasowników z różnymi prefiksami), a jeśli wziąć pod uwagę pozostałe wsie, będzie ich nawet ok. 13 000 (Reichan 2016: 95).

O tym, że Marian Kucała urodził się we wsi Więciórka w powiecie myślenickim, obecnie w gminie Tokarnia, na południowy zachód od Myślenic, wie chyba każdy, kto miał z nim kontakt, bo profesor o miejscu swojego urodzenia wielokrotnie opowiadał, nawiązywał do niego w pracach naukowych i w kontaktach prywatnych, czasem w najmniej oczekiwanych momentach, jak na przykład podczas rozmowy (gdzieś w drugiej połowie lat 90. XX w.) o pewnym projekcie grantowym, oszacowanym finansowo zbyt wysoko, co profesor skwitował uwagą: „O, za takie pieniądze toby koleję na Więciórkę [sic!] pobudował” (Żmigrodzki 2016: 239).

Także i ja chciałabym na wstępie krótko wytłumaczyć, dlaczego – choć nie specjalizuję się na co dzień w dialektologii – postanowiłam napisać artykuł właśnie do tego tomu. Przyczyna leży, po pierwsze, także, jak u wspomnianego powyżej prof. M. Kucały, w czynnikach geograficznych. Choć nie mogę się w żaden sposób zaliczyć do grona użytkowników opisywanej na łamach tego tomu gwary, jestem jednak rodowitą myśleniczką, czuję się więc z nią geograficznie związana. Myślenice jako miasto położone ok. 15 km od Więciórki są ważnym ośrodkiem miejskim dla terenów kliszczackich. O jego roli świadczy pośrednio to, że w opisywanym słowniku w haśle *miasto* możemy przeczytać, iż w drugim znaczeniu dla mieszkańców Więciórki miastem nazywane są właśnie Myślenice (PSKuc: 260).

Po drugie natomiast, bardzo często w swoich badaniach naukowych odwoływałam się do *Porównawczego słownika trzech wsi małopolskich* z racji tego, że od lat zajmuję się leksykografią ułożoną tematycznie (Batko-Tokarz 2016, 2018, 2019, 2021). Dlatego postanowiłam zbadać i opisać, czego z tego słownika i zastosowanego w nim układu dowiadujemy się o języku mieszkańców Więciórki. Głównym punktem zainteresowania w tym artykule będzie leksyka i jej układ według kryterium znaczeniowego.

2. Ciekawe informacje o Więciórce na podstawie *Porównawczego słownika trzech wsi małopolskich*

Słownik ten zawiera ciekawe dodatki, z których można wyczytać interesujące rzeczy o tej wsi i jej najbliższych okolicach, które utrwalone zostały w toponimii. Warto zaznaczyć, że przytaczając je, stosuję literacki zapis fonetyczny, którego używał też M. Kucała, ale w słowniku tym znajduje się też zapis fonetyczny oddający brzmienie tego wyrazu w gwarze Więciórki (por. PSKuc: 10–11). Możemy dowiedzieć się więc, jaka była wymowa tych nazw. W spisie pt. *Nazwy własne* znajdziemy nazwę *Ciżówka*, określającą drogę z Więciórki do Trzebuni, a także takie pobliskie miejscowości, jak np.: *Kotoń* (ludowe określenie wsi *Zawadka* (por. PSKuc: 12)), *Jerdanów* (Jordanów), *Łętownia*, *Myślenice* i *myślemski* (myślenicki), *Pcim*, *Sulkowice* czy *Więcierza* oraz *Zakopana* i *Zawój* (Zakopane, Zawoja) (PSKuc 333). Znajduje się też tam frag-

ment pt. *Nazwy miejscowe w Więciórce* zawierający nie tylko nazwę wsi wraz z jej wymową gwarową, ale też pochodzący od niej przymiotnik *więciorski* i nazwy jej mieszkańców. Co ciekawe, mamy tu do czynienia z dwoma różnymi określeniami w zależności od tego, kto ich używa: *więciorzań* – tak mieszkańcy tej wsi nazywają sami siebie, *więciorczań* – tak nazywają ich ludzie z sąsiednich wsi (PSKuc: 334). Obie formy są tworzone za pomocą sufiksu *-an* (a nie *-anin*) i jest to charakterystyczne dla nazw mieszkańców tworzonych w tej gwarze, M. Kucała podaje też inne, np. *krakowian*, *myślenican*, *trzebunian*. Istnieją również formy z sufiksem *-ak*, np. *więciorzak*, *trzebuniak*, który jednak ma znaczenie jednoznacznie ujemne, służąc lekceważącemu, pogardliwemu i nieprzyjaznemu wyrażaniu się o mieszkańcach określonych miejscowości (PSKuc: 25)⁴. Jako kolejny dodatek występuje też liczący kilka stron indeks typowych dla Więciórki nazw ról, pól, lasów czy pastwisk (PSKuc: 334–340), np.: *Na Brzeżku*, *Brzeżkówka*, *U Kucali*, *Kucalówka*, *Na Blechu*, *W Dolince*, *Pod Dragoszem*, *Na Gładkiej Drodze*, *Na Wyszni Działku*, *Na Złamanym Polu*, *Pod Solniskiem*, *Na Ryglicy*, *Pod Grapą*, *Na Młakach*, *Jełeczki*, *Na Sprzeczkach*, *U Zarywy*, *W Zawadzkich Drózkach*, *Za Nowiną*, *U Jamy*, *Grzędziska*, *Wierchowina*. Warto byłoby zbadać, które z nich zachowały się do dziś. Duża liczba tego typu nazw świadczy jednak, jak były one ważne w życiu tej wiejskiej wspólnoty badanego okresu.

Zarówno w części wstępnej (PSKuc: 24–25), jak i w dodatkach (PSKuc: 340–342) autor poświęca też nieco uwagi nazwom osobowym typowym dla tej miejscowości (według stanu z 1952 r.). Mamy tu zarówno stosowane tam wtedy imiona, nazwiska, jak i przezwiska, ale inne tego typu określenia⁵. Badacz zadbał o podanie precyzyjnej liczby osób noszących dane imię i nazwisko oraz sposobu ich wymowy. Dzięki temu dowiadujemy się, że na początku lat 50. najpopularniejszymi nazwiskami w Więciórce były: *Bednarz*, *Bylica*, *Dragosz*, *Kucała* (nosiło je od ok. 30 do 50 osób), kilkunastu mieszkańców (od 10 do 20) nazywało się: *Kowalik*, *Parszywka*, *Polaniak*, *Solawa*, *Tekieli*, *Wnęk*, *Zięba*, kilku (od 4 do 9): *Chorwat*, *Chuchrzak*, *Hanusiak*, *Hucisko*, *Kardaś*, *Knap*, *Kosek*, *Króźlak*, *Oczkowski*, *Pęcek*, *Rak*, *Śmietana*, *Zajęc*, *Żądło*, *Żyła*. Sporadycznie pojawiały się inne nazwiska, takie jak: *Chucher*, *Dziubras*, *Kaleta*, *Makuch*, *Tais*, *Woźnica*. Jak zauważył autor słownika na początku, zdecydowanie ważniejsze były natomiast inne formy nazywania ludzi, takie jak właśnie imiona, przezwiska czy formy dzierżawcze od nazwy roli i wyrażenia przymikowe

4 Zastosowałam wersję ortograficzną zapisu, choć w tym fragmencie wstępu do słownika, gdy M. Kucała opisywał słowotwórstwo gwarowe w Więciórce i stosowane tam nazwy ludzi (PSKuc: 25), zapisał wymowę tych przykładów alfabetem fonetycznym. W artykule tym zmieniona została także pojawiająca się w tym słowniku konwencja zapisu tego typu nazw mieszkańców wielkimi literami.

5 W słowniku tym znajdziemy także gwarowe wersje nazw różnych krajów i ich mieszkańców czy osób ze względu na rasę czy narodowość, a także stosowane wtedy nazwy krów, wołów czy psów (PSKuc: 333–334).

wskazujące na nazwę roli, gospodarstwa czy położenie domu, gdyż nazwisk urzędowych używano rzadko (PSKuc: 24). Ze słownika dowiadujemy się, że funkcjonowały wtedy następujące przezwiska: *Bestwa, Bisyk, Brzeżeczek, Bury, Durczula, Frycak, Janiczek, Józof, Kocianka, Kotoniak, Kowalka, Król, Kulduska, Kurasek, Łaczek, Łapek, Maciak, Matus, Mokwiarz, Oleńczak, Palda, Pietras, Pietraska, Posełek, Putek, Stary, Sztuchel, Terawa, Tudzis, Walas, Wiedle, Zięć*. Autor we wstępie, odnosząc się do tych kwestii, wskazuje na liczną grupę przezwisk odimiennych, ale też zauważa różnicę pokoleniową w tym względzie, gdyż pokolenie starsze stosowało odimienne formy pogrubiające, a młodsze zdrabniające (PSKuc: 24). Pytanie, które z nich przetrwały do dziś. Najpopularniejszymi imionami były natomiast wśród kobiet: *Maria (Marena, Maryśka, Marysia)* (42), *Anna (Hanka, Hanusia)* (24), a wśród mężczyzn: *Jan (Jasiek, Jaś)* (33), *Józef (Józef, Józus)* (27). M. Kucała zapisał też formy gwarowe wymowy tych imion, a także ich zdrobnienia wtedy używane, co widać powyżej, ale wymienia on też inne przykłady wśród imion rzadziej używanych, np.: *Agata (Jaga), Antonina (Jantoska), Eleonora (Leośka), Emilia (Milka), Ewa (Jeva), Genowefa (Ginka), Joanna (Joxaśka, Joxasia), Łucja (Uca), Marian (Maniek, Manius), Szymon (Simek), Walenty (Walanty, Walek, Waluś)*⁶.

Materiały opisane powyżej są ciekawym świadectwem tendencji nazewniczych typowych dla tego terenu, ale i czasu, a także doskonałym punktem odniesienia dla dalszych badań tego typu. Z tego więc choćby względu słownik ten jest bardzo wartościowy, a skrupulatność i dokładność autora do dziś robią ogromne wrażenie.

3. Układ tematyczny zgromadzonego materiału – nowatorstwo słownika

Nowatorstwo tego słownika, jak wskazują badacze, wynika jednak szczególnie z ujęcia całości słownictwa używanego na badanym terenie, a także z zastosowanego układu tematycznego i stworzenia opracowania leksykograficznego o charakterze porównawczym (Kajtoch, Sieradzka-Baziur 2016: 103–104; por. Reichan 2016). Jak pisze wymieniany powyżej J. Reichan, „młodzieńcze dzieło Mariana Kucały było od razu pracą wybitną, która stała się wzorem dla wielu późniejszych autorów słowników gwarowych” (Reichan 2016: 91), warto dodać, że nie tylko polskich⁷. Ze względu na moje zainteresowania naukowe chciałabym skupić się właśnie na zastosowanym w tym słowniku układzie materiału gwarowego według kryterium rzeczowego, szczególnie że choć w leksykografii gwarowej mamy do czynienia ze słownikami

6 Zapisałam formy zdrobniałe imion w wersji ortograficznej, choć M. Kucała zastosował ich zapis alfabetem fonetycznym.

7 Między innymi właśnie na ten słownik powołał się Ivor Ripka w swoim słowniku także ułożonym rzeczowo pt. *Vecny slovník dolnotrenčianskych narečí* wydany w 1981 r. w Bratysławie.

ułożonymi tematycznie, częściej korzystają one jednak z układu alfabetycznego (Batko-Tokarz 2019: 53).

Metoda grupowania materiału językowego w słownikach gwarowych ma jednak wiele zalet, o których warto wspomnieć na przykładzie słownika M. Kucały, szczególnie że – jak zauważają badacze – do dziś stanowi on wzór dla innych tego typu słowników (Karaś 2011: 307). W późniejszych latach po wydaniu *Porównawczego słownika trzech wsi małopolskich* mieliśmy jednak do czynienia z odchodzeniem od układu tematycznego w polskiej leksykografii gwarowej (Batko-Tokarz 2019: 54). Po latach nieobecności na początku XXI w. układ rzeczowy zaczyna być jednak coraz częściej wykorzystywany w słownikach i opracowaniach z materiałem dialektalnym (Batko-Tokarz 2019: 54–55; Karaś 2011: 133), co powoduje, że warto przypominać dzieła takie jak PSKuc, które stosowały go z powodzeniem.

Jedną z najważniejszych zalet układu tematycznego jest możliwość odzwierciedlenia ludowego sposobu patrzenia na świat i człowieka, szczególnie że zdaniem M. Kucały pokazanie interpretacji świata odbitej w języku jest przecież naczelnym zadaniem słownika. Dlatego więc zdecydował się on na układ rzeczowy, gdyż choć takie uszeregowanie słownictwa jest o wiele trudniejsze niż ułożenie go według kryteriów gramatycznych czy nawet gramatyczno-semantycznych, najlepiej pokazuje ono jednak odbicie w języku świata zewnętrznego i stosunku człowieka wobec niego (PSKuc: 10). M. Kucała przystosował do specyfiki słownictwa gwarowego powstały kilka lat wcześniej (w 1952 r.) schemat R. Halliga i W. von Wartburga zastosowany w ich słowniku pojęciowym pt. *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*, tworząc jednak układ prostszy, znakomicie oddający specyfikę prezentowanego materiału. We wstępie wyraźnie wskazywał on na potrzebę modyfikacji schematu, którym się zainspirował, ponieważ jak podkreślał, słownictwo literackiego języka francuskiego „odbija inną kulturę i warunki życiowe społeczeństwa niż słownictwo gwarowe na niewielkim terenie Małopolski, które też wymaga podziału dość znacznie różniącego się od tamtego” (PSKuc: 9).

Zastosowanie układu tematycznego w słowniku gwarowym stwarza wiele możliwości badawczych, czyli np. szybką orientację w zakresie występowania i liczebności poszczególnych grup tematycznych, a także zdecydowanie łatwiejsze obserwacje tego, które pola tematyczne wskazują silną tendencję zachowawczą, a które podlegają wyraźnym przeobrażeniom. Wyodrębnienie pól tematycznych umożliwia również wyznaczenie zasięgów przestrzennych określonych zjawisk kulturowych i językowych dla danego regionu i skonfrontowanie wyników z innymi obszarami dialektalnymi (por. Rembiszewska 2005: 39–41). Na jeszcze inne zalety tego ułożenia w odniesieniu do opisywanego tu słownika M. Kucały zwracał uwagę J. Reichan, pisząc, że zastosowane uporządkowanie słownictwa pozwala na umieszczenie w jednym dziale wyrazów bliskoznacznych, a więc w konsekwencji łatwiejsze opraco-

wanie synonimii i wyrazów bliskoznacznych. Poza tym układ ten jest szczególnie praktyczny, kiedy podaje się nazwę jakiegoś urządzenia lub narzędzia składającego się z wielu części mających swoje własne nazwy. Jako przykład badacz ten opisuje liczną, bo liczącą aż 182 hasła, grupę haseł dotyczącą różnych sposobów i rodzajów wysławiania się (Reichan 2016: 91). Nie są to oczywiście wszystkie zalety, warto wspomnieć o jeszcze dwóch, które wydają się szczególnie istotne z perspektywy omawianych tu słowników gwarowych i ich czytelników. Układ rzeczowy jest zdecydowanie przejrzystszy i efektywniejszy, jeśli chodzi o tempo znalezienia określeń związanych z daną dziedziną, gdyż użytkownik raczej nie wyszuka leksemów, których nie zna, a w słowniku tym ma je zgromadzone w jednym miejscu. Po drugie, porządek rzeczowy wydaje się bardziej atrakcyjny i ciekawszy niż alfabetyczny, gdyż pobudza on tym samym wyobraźnię językową (Batko-Tokarz 2019: 117).

3.1. Czego na podstawie zastosowanego układu dowiadujemy się o wiejskiej społeczności

Wyraźne modyfikacje schematu niemieckich uczonych, których dokonał M. Kucała, widać wyraźnie już na najwyższym piętrze schematu, gdyż zamiast trzech nadrzędnych sfer (*Wszechświat*, *Człowiek*, *Człowiek i wszechświat*) przeprowadził on podział wiejskiego uniwersum na pięć działów:

1. *Przyroda*
2. *Praca*
3. *Życie fizyczne człowieka*
4. *Życie umysłowe i psychiczne*
5. *Życie społeczne.*

Warto zwrócić na wstępie uwagę szczególnie na dwa początkowe. Bardzo ważnym elementem konstytuującym życie człowieka wsi jest przyroda, która – co symptomatyczne – została wyodrębniona jako pierwsza⁸. W PSKuc ten dział składa się z pól gromadzących leksykę dotyczącą zarówno terenu, jak i żywiołów, pogody i pór (dnia, roku) oraz różnych właściwości fizycznych, określeń dotyczących istnienia jako takiego, a także roślin oraz zwierząt. Przyroda, jak można wnioskować z samego podziału, wpływa wyraźnie na sposób funkcjonowania mieszkańców wsi, wyznaczając rytm ich życia lub też stanowiąc ich najbliższe środowisko. Kolejnym działem, którego obecność trzeba wyraźnie podkreślić, jest *Praca*, która składa się, po pierwsze, z fundamentalnych dla słownictwa gwarowego grup dotyczących

8 Rola przyrody w leksyce gwarowej jest szczególnie istotna (por. Batko-Tokarz 2016), co widać tym bardziej, gdy porównamy, że w innych odmianach polszczyzny pola jej dotyczące znajdują niktę odzwierciedlenie w jej warstwie potocznej lub regionalnej (miejskiej) (Buttler 1978; Piotrowicz, Witaszek-Samborska 2012: 317–318).

pracy na roli: *Wóz i jeżdżenie, Narzędzia gospodarskie, Praca w polu, Młocka, Obróbka drewna, Obróbka lnu, Hodowla*⁹, a po drugie, tych związanych z życiem codziennym i gospodarstwem domowym: *Dom, Urządzenia przy domu*, a także *Prace domowe* rozbite na liczne podgrupy (*Żarna, Sprzęty domowe, Naczynia i narzędzia domowe, narzędzia kuchenne, Przyrządzanie jedzenia, Utrzymywanie czystości, Szycie*)¹⁰. W dziale tym znajdują się też pola *Materiały* oraz *Różne zawody i prace zawodowe*, wskazujące, że mieszkańcy Więciórki trudnili się także innymi zajęciami, ale były one związane zwłaszcza z rzemiosłem i budownictwem.

Człowiek w słowniku tym jest widziany natomiast zarówno przez pryzmat swojej cielesności, jak i psychiki, czego dotyczą działy trzeci i czwarty. Ważnym aspektem fizycznego funkcjonowania człowieka poza budową i czynnościami fizjologicznymi są tematyka chorób, ale także higiena osobista. Z fizycznością połączono również odzież i jedzenie. Z racji między innymi niedyferencyjnego charakteru słownika udało się zgromadzić słownictwo dotyczące życia umysłowego lub emocjonalnego (pola: *Intelekt, Czas, Miejsce, Ilość, Wielkość, Uczucia, Wola, Charakter*), a także rozbudowaną piątą strefę *Życie społeczne*. Gromadzi ona bardzo różne pola: *Ogólnie, Nazwy ludzi od cech, Współzycie, Rodzina, Wieś, Miasto, Komunikacja, Poczta, Administracja, Wojsko, Świat, Własność, Handel, Świadczenia, Szkoła, Zabawy, Muzyka, Religia, Wierzenia, Zwyczaje, Język, Przekleństwa i przezwiska, Język dziecienny*. Mamy więc tu do czynienia z odnoszeniem się do życia w społeczeństwie i jego instytucji (np. *Komunikacja, Poczta, Administracja, Wojsko, Handel, Szkoła*), ale są też pola dotyczące mikrosocjeczności wiejskiej (np. pola *Współzycie, Rodzina, Wieś*) i tego, co ją spaja, czyli sfera wierzeń, religia, zwyczaje, a także sposoby spędzania wolnego czasu.

Taki układ materiału słownikowego umożliwił więc wyraźne odzwierciedlenie systemu leksykalnego gwary i ukształtowanej w niej przez wieki ludowej wizji świata (PSKuc: 10). Jak się wydaje, w stosunku do opisywanego tu słownika trafne jest również założenie leżące u podstaw *Słownika stereotypów i symboli ludowych*, że cały ludowy obraz świata i człowieka należy przedstawić w „biblijnym” porządku stwarzania, poczynając od przyrody, a kończąc na człowieku, kulturze i kategoriach porządkujących świat (SSiSL: 12).

9 Dział *Praca*, w którym zostały wyodrębnione grupy ewidentnie odwołujące się do wiejskiej specyfiki, to jedyny dział – jak pisał we wstępie M. Kucała – w którym korzystał on z podziału Mozyńskiego zawartego w *Kulturze ludowej Słowian* (por. Karaś 2011: 305–306).

10 W słowniku tym podpola *Naczynia kuchenne* i *Przyrządzanie jedzenia* znajdują się w drugim nadrzędnym dziale *Praca* (w ramach grupy *Prace domowe*), natomiast słownictwo kulinarne gromadzące nazwy różnych typów pożywienia i czynności z nim związanych umieszczone zostało – pod nazwą *Jedzenie*, a dalej *Picie, Palenie* – w kolejnym dziale *Życie fizyczne człowieka* razem z polami dotyczącymi chorób, odzieży czy higieny.

Dzięki zastosowanemu układowi mamy w jednym miejscu zgromadzone słownictwo gwar Więciórki i innych badanych wsi małopolskich należące do określonych, ale bardzo różnych kręgów znaczeniowych. Tym samym zdecydowanie prostsze w stosunku do słownika alfabetycznego staje się znalezienie leksemów dotyczących fizyczności i psychiki człowieka, jego pracy czy różnych dziedzin życia zarówno codziennego, jak i społecznego. Poznajemy w ten sposób, jak wyglądała praca na roli, a także sfera wierzeń, a będzie to z jednej strony słownictwo w polu *Religia* związane z kościołem, jego częściami, osobami w nim pracującymi, używanymi sprzętami, sakramentami i obrzędami religijnymi, a także prawdami wiary, a z drugiej, z *Wierzeniami*, czyli np. czarami, urokami, oraz *Zwyczajami*, np. weselnymi czy świątecznymi. Z racji charakteru niedeferencyjnego możemy się też zorientować, jak na wsi w tamtych czasach wyglądała np. szkoła, jakie znano słownictwo dotyczące miasta, administracji, wojska, handlu czy komunikacji. W słowniku tym znajdują się też pola wyjątkowe o charakterze metajęzykowym, np. *Przekleństwa i przezwiska* czy *Język dziecienny*, którym w opracowaniach tego typu zazwyczaj nie poświęca się uwagi, a jest to niezwykle ciekawe świadectwo zwyczajów językowych badanej grupy. Tym samym informacje, których dostarczają poszczególne pola tematyczne wyodrębnione przez M. Kucalę, mogą być cenne nie tylko dla językoznawców, ale także innych badaczy zajmujących się kulturą i życiem wsi.

Warto podkreślić, że M. Kucala w swoim dziele konsekwentnie zastosował kryterium znaczeniowe także w obrębie wyodrębnionych przez siebie działów i pól, co zdecydowanie ułatwia korzystanie z tego słownika. Dzięki temu możemy przykładowo łatwo sprawdzić, jak ubierano się w latach 50. w Więciórce i dwóch pozostałych wsiach, gdyż wyraźnie widzimy, jakie grupy znaczeniowo zostały wyodrębnione w obrębie pola *Odzież*. Autor zaczyna od określeń ogólnych ubrań i ich rodzajów, np. *odzienię*, *ogarnięcie* (okrycie, ubranie), *(po)chałupne odzienię* (ubranie codzienne) czy *kościelne odzienię*, *przewdzianie* (bielizna). Następnie podaje czasowniki dotyczące ubierania się czy kupowania ubrania, np. *ogarnąć się*, *okrywać się*, *odziać*, *odziewać*, *wdziać*, *przewdziać się*. W dalszej kolejności pojawiają się najpierw określenia męskich ubiorów (*chłopskie odzienię*) i kobiecych (*babskie odzienię*), a następnie rodzajów materiałów, w tym określenia materiałów zniszczonych, a także typów obuwia, ich części i związanych z nim czynności. W polu tym znajdziemy zapewne już dziś nieużywane lub rzadko stosowane nazwy różnego rodzaju sukman: *górnica*, *gunia*, *baja*, *spodni* i ich części, np.: *sukniaki*, *płócki*, *płótniaczki*, *nogawica*, *przypór*, czy kobiecych chustek na głowę: *barankowa*, *jesionka*, *kaźmierka*, *szmacina*, *metrówka*, *tybetka*, *harasówka*, *wełnianka*, *szalinka*, *jedbawka*. Są też leksemy znane współcześnie w polszczyźnie ogólnej, jak np.: *kurtka*, *kożuch*, *kamizelka*, *kołnierz*, *kieszęń*, *kapelusze*, *żakiet*, *fartuch*, *suknia*, *halka*, *pończocha*, *podwiązka*, ale także gwarowe określenia znanych ogólnie ubrań, np.: *paletto* (palto), *holajpika*

(wiatrówka, tzw. olimpijka), *kabat* (każda marynarka męska), *ciaka* (kaszkiet), *jupka* (prosta (nie wcięta) bluzka kobieca) czy uznawana za regionalizm małopolski forma *krawatka* (krawat), a także dość szczegółowe określenia ich poszczególnych części, np. *przedsobek* (przednia część bluzki kobiecej), *szczotka* i *siutaś*, czyli rodzaje tasiemek, którymi obszyty jest dolny brzeg spódnicy (ta pierwsza ma włoski od dołu, a druga nie). Liczne jest też słownictwo dotyczące obuwia, czyli *obucia*. Są to nazwy jego rodzajów: *bót*, *półbót*, *oficerki*, *cholewiaki*, *drewniaki*, *gumiaki*, a także drobiazgowo określenia ich poszczególnych części: *wierch*, *cholewa*, *cholewka*, *pogródka*, *nart*, *szpic*, *kapki*, *dąb*, *jęczór*, *podeszew*, *napiętek*, *obcas*, *zalka*, *branzal*, *kiedra*.

3.2. Czego dzięki układowi tematycznemu dowiadujemy się na temat gwary Więciórki

3.2.1. Co było tylko w gwarze Więciórki

Jak wspomniano na początku, M. Kucała w podsumowaniu zebranego w części słownikowej materiału opisał odrębności Więciórki (PSKuc: 316–318). Zwrócił też uwagę na najważniejsze przyczyny występowania w języku swojej wsi słów, których nie zanotował w dwóch pozostałych miejscowościach. Należały do nich, po pierwsze, ukształtowanie terenu i związana z tym roślinność i zwyczaje jej używania, gdyż w Sidzinie i Facimiechu nie ma terenów za działem, za potokiem, jak w Więciórce, a wsie te nie dzielą się na dwie wyraźne części. Nie ma w nich też pewnych roślin znanych w rodzinnej wsi badacza, w tym licznej grupy drzew owocowych, a także nie używa się liści drzew na paszę, podobnie jeśli chodzi o różnicę w sposobie uprawiania roli (np. nieużywanie w tych dwóch wsiach wołów do pracy czy sierpów przy żęciu zboża). Drugą grupę przyczyn stanowią natomiast, jak pisze M. Kucała, „wyrazy przeważnie lokalne, których istnienie na małym obszarze czy nawet w jednej tylko wsi jest zrozumiałe” (PSKuc: 316). Są to słowa dźwiękonaśladowcze czy wykrzykniki lub przekręcone przekleństwa, a także różne zdrobnienia i zgrubienia czy wyrazy z innymi przyrostkami lub przedrostkami. Występuje w tej grupie także pewna liczba wyrazów ogólnie znanych, często w innym znaczeniu, czasem wyraz ogólny jest przekręcony i inaczej rozumiany. Do trzeciej grupy badacz zaliczył natomiast oryginalne słowa z różnych dziedzin i wymienił je wszystkie w kolejności występowania ich w słowniku.

Na zakończenie swoich rozważań autor napisał, że

znajdą się w tej grupie wyrazy lokalne, większość jednak ma szerszy zasięg, rozciągający się głównie nie w kierunku południkowym, lecz równoleżnikowym, zgodnie z układem zjawisk gramatycznych. Wiele z tych wyrazów łączy się ze Śląskiem i dalej z obszarem czesko-słowackim (...). Najmocniej więc wiąże się to oryginalne

słownictwo Więciórki z zachodem. Nie brak jednak także powiązań z południem, z Podhalem (PSKuc: 318)¹¹.

W podsumowaniu książki możemy przeczytać, że różnice występują przede wszystkim nie w słownictwie podstawowym, tym najważniejszym i najczęściej używanym, ale w tym rzadszym czy bardziej specjalnym. Choć nie utrudnia to w większości komunikacji, różnice te, jak pisze M. Kucała, „czynią one jednak gwargę Więciórki bogatszą i pozwalają na wyrażenie i dokładniejsze oddanie wielu znaczeniowych subtelności i odcieni” (PSKuc: 330)¹².

Także i ja chciałabym się przyjrzeć dokładniej wyrazom zanotowanym przez M. Kucałę tylko w Więciórce. Nie będę zajmować się jednak wszystkimi leksemami typowymi tylko dla tej wsi, ale wskażę na wyodrębniające się wśród nich najważniejsze grupy semantyczne o różnym stopniu szczególności. Znaczną część tych wyrazów da się bowiem pogrupować według tego kryterium, na co wskazał zresztą częściowo sam badacz w cytowanym powyżej podsumowaniu. Poniższe pola wyodrębniłam jednak samodzielnie i sama nadałam im nazwy, choć zrobiłam to w znacznej części w ramach dokonanego przez autora podziału na działy i pola tematyczne, który był dla mnie źródłem inspiracji i ułatwił to zadanie. Dokonałam także pewnych modyfikacji, zbierając określenia zamieszczone przez autora różnych miejscach, które moim zdaniem można połączyć w ramach tego samego kręgu znaczeniowego, np. wyróżnione przeze mnie pole *Rzeczy niepotrzebne zniszczone* zgromadziły więciórskie określenia z pól *Utrzymanie czystości* oraz *Odzież*, podobnie *Właściwości fizyczne, jakość i intensywność* łączą wyrazy z pól w PSKuc *Różne właściwości fizyczne* z działu *Przyroda*, ale także z działu *Życie umysłowe i psychiczne*, w którym znalazły się pola *Czas, Miejsce, Ilość, Wielkość*. Także moje pole *Cechy charakteru* to połączenie dwóch pól z opisywanego słownika znajdujących się zresztą w różnych działach: pole *Charakter* (dział *Życie umysłowe i psychiczne*) oraz *Nazwy ludzi od cech* (dział *Życie społeczne*). Każdy z podziałów tego typu jest bowiem w pewnym stopniu subiektywny i zależny „od klasyfikacyjnej inwencji interpretatora” (Tokarski 2001: 362), dlatego też można go zmieniać i udoskonalać.

Taki sposób spojrzenia, niezależnie od różnic w sposobie zaklasyfikowania, wydaje się wartościowy, gdyż pokaże bogactwo określeń dotyczących pewnych zjawisk typowych tylko dla tej gwary, a także pogłębi i uzupełni rozważania M. Kucały na temat tego, czego dotyczą konkretnie odrębności języka mieszkańców Więciórki. W ramach wydzielonych przeze mnie poniżej pól zamieściłam leksemy zanotowane

11 Dokładnie przyczyny takiego stanu rzeczy objaśnił badacz w dalszej części (PSKuc: 331–332).

12 Jako przykład podaje on więciórskie *omżeć* (z trudem nieco obesznać), które w pozostałych dwóch miejscowościach zastępują *obesznać* znanym także w Więciórce, ale nie jest to dokładny odpowiednik, gdyż oznacza nieco obesznać mimo złej pogody (PSKuc: 330).

w *Porównawczym słowniku trzech wsi małopolskich* jako charakterystyczne tylko dla Więciórki wraz z definicją podaną w nawiasie, którą stworzył dla nich M. Kucała. Udało się wyodrębnić następujące grupy słów powiązanych znaczeniowo:

- **uksztaltowanie terenu**, np. *werteble* (wertepy, bezdroża), *zarywa* (dziura nad wiszącymi darniami, spod których obsunęła się ziemia), *pustać* (pustkowie), *puścizna* (nieużytek wśród pól, miejsce, którego się nie uprawia), *zapotocze* (las za potokiem leśnym), *zachulisko* (miejsce zaciszne, osłonięte), *schulisko* (schronisko, miejsce schronienia), *zachulina* (miejsce zaciszne), *bór, bory* (podmokła łąka, gdzie się trawę kosi raz w roku), *stodólsko* (miejsce, gdzie dawniej stała stodoła);
- **woda i jej ruch**: *stok* (źródło), *stokowy* (źródłany), *wyruminować* (płynąć, wyrobić w ziemi dziury), *wydudać* (o wodzie: wyżłobić, wydrążyć wewnątrz);
- **zjawiska atmosferyczne**: *zawłóczyć się, zawlec się, zaciągać się* (zasnuwać się chmurami (o niebie)), *czesnąć, czesać* (lunąć nagle, silnie), *jurać* (łać bardzo silnie), *burzyć się* (brak definicji), *linąć* (ciec, ale tylko w przysłowiu), *kidaczka* (śnieżyca), *oszeledzić* (osypać śniegiem);
- **widoczność, pory dnia**: *widek* (jasność, widoczność), *na wideku* (na widocznym miejscu), *po niewideku* (po ciemku), *namiana* (pierwszy świt);
- **właściwości fizyczne, jakość i intensywność**: *dłużki* (podłużny), *hary* st. (coś wielkiego, ciężkiego, niezgrabnego), *ciukaty* (z wystającymi ostrymi końcami), *łyczny* (gibki, niełamliwy, niekruchy), *zwaka* (coś odstającego, niepotrzebnego, np. zwaka u kopyta konia), *siarsia* (drobiazg, dużo czegoś drobnego), *wypuczyć* (wydąć), *opuknąć* (pęknąć dookoła), *celijako, cejniejako* (rozmaicie), *piczny* (lichy, mały), *putoraczny* (mały, nijaki, do niczego), *festymerski* (wielki, silny), *ferdymencki* (wielki, ciężki), *tylesny* (taki duży), *tylkiesny* (taki olbrzymi), *znikawka* czy *opiczałka* oraz *marnocinka* (lichota), *operzałka* czy *omryszczek* (lichota niewyrośnięta), *brzydarstwo* (coś brzydkiego);
- **wzory**: *kwiatczaty* (w kwiaty), *rzegaty* (mający po sobie pręgi), *rzega* (pręga);
- **funkcjonowanie roślin**: *paść* (wyrosnąć (spod ziemi) w dużej ilości, nagle), *ogłotki* (liche, często obdarte z liści rośliny), *czerwiałka* (robaczywy owoc), *skreszeć* (stać się kruchym (o drzewie)), *skreszały, sflafucieć* (zwiędnąć, zniszczyć);
- **ziemniaki**: *śląpka* (ziemniaki (lub może ich gatunek)), *siotrysie, wojtki, węgry* (gatunki ziemniaków);
- **kwiaty, krzewy i ich owoce**: *dziewki* (kwiaty ogrodowe o niebieskawych kwiatuskach podobnych do stokrotki), *bótki* (kwiaty ogrodowe o niebieskawych kwiatuskach w kształcie bućków), *krzewina* (krzew), *kłokoczyna* (kłokoczka południowa), *kłokoczynowy*, *ostręga* (dzika róża i jeżyna), *czerniczarka* (krzak jeżyny), *ożyna* (jeżyna wężowa), *kajka* (owoc dzikiej róży), *głowina* (owoc głogu), *koźlina* i *iwina* (gatunek wikliny), *irzębina* (owoce jarzębiny);
- **gatunki jabłek**: *rymka, kropiana, płonka, wilnik, grochalówka, tutka* (małe stożkowate);
- **gatunki gruszek**: *smółka* (żółte, miękkie), *twardówka* (gat. zimowych gruszek), *brzeźnica* (bardzo słodkie, czerwone), *wawrzyńczówka* (wczesne gruszki), *panna* (wcześnie dojrzewające), *derczówka* (bardzo małe owoce), *kapuśnica, witarnia*;

- **liście:** *jaworzyna* (liście jaworu), *dębina* (liście i drobne gałązki dębu), *grabina* (gałązki i liście grabu), *irzębina* (owoce jarzębiny), *gaina* (zielone gałęzie i liście drzew), *soślina* (gałązki sosny);
- **drewno, drzewo:** *sękulec* (silny, krótki kij), *kłyk*, *hyk* (sterczący sęk, patyk), *chabelczak* (cienkie, długie drzewo)¹³, *bręga* (cienkie drewno), *szczepa* (szczapa z cienko porąbanego drewna), a także *bieda* (małutkie wiązki drzewa na podpałkę wywożone do Krakowa), *odciasnąć*, *odciazgować* (odłamać gałązkę przy samym pniu, tak że sam pień zostaje zraniony), *chojara* (duża gałąź z drzewa iglastego);
- **zwierzęta wodne i latające:** *szczupak*, *karaś*, *klonka*, *czwiórnożka* (kijanka żaby), *gówniarz* (muchy, która żywi się odchodami i na nich przebywa), *dzierlatka* (brak definicji);
- **zwierzęta domowe i leśne:** *kuras* (kogut), *tucica* (pysk krowy), *sarnik* (samiec sarny), *dereś* (deresz);
- **zachowania i odgłosy zwierząt:** *poczatać* (napaść i poniszczyć (głównie drób)), *ki-kląć się* (płatać się), *jebać się* (tłuc się, np. koza), *worsić* (deptać, niszczyć, np. o krowie), *steścić (się)* (cofnąć konia lub bydlę), *upalić* (ukąsić, np. o osie), *kuwik* (głos wydawany przez psa, kiedy go coś boli), *miauk* (miauczenie);
- **zwroty do zwierząt:** *wie* (wio), *ocha* (wołanie przy popędzaniu wołów), *kyjdy* (przywołanie młodej kozy), *kuteczka* (kurczę (pieszczotliwie));
- **praca:** *uganiaczka* (uganianie, latanie), *papraczka* (zła robota), *babraństwo* (robota, przy której się brudzi), *posiedzenie* (odpoczynek), *dyksić* (robić coś tępym narzędziem, np. rznąć tępą piłą), *zatrzyźnić* (posypać czymś całość pomimo małej ilości, np. ziarna do siewu), *skromdzić* (używać, potrzebować jak najmniej), *przyzgrzebić* (przycisnąć, dokuczyć), *wyrabiać*, *wyrobek* (robić, pracować u kogoś), *napiczyć się* (namęczyć się przy pracy), *sarapatnie* (szybko, ale nieostrożnie i nieuważnie), *derberyczyć* (ciągnąć, taszczyć), *piądlić* (naciągać), *odbyć* (zniszczyć, wykończyć przy pracy szczególnie zwierzę pociągowe);
- **ruch:** *zawartnąć się* (chodzić za czymś energicznie), *rypać* (iść), *golić* (pędzić), *zgo-lić* (uciec), *siusnąć*, *siustać* (poślizgnąć się), *wtarabanić się* (władować się), *chulić się* (chować się przez schyłanie), *schulić się* (schować się, skurczyć się), *dziudnąć*, *dziudać* (ukłuć), *zygrować* (wywijać czymś ostrym (przed kimś)), *ciachać* (idąc robić głębokie ślady w rozmiękłym gruncie), *lefać* (poruszać czymś celem wytworzenia ruchu powietrza);
- **rzeczy niepotrzebne, zniszczone:** *paciopa* (duży śmieć), *zdzarty* i *zdzieperlaty* (rupiecie), *chaberdzie* (niepotrzebne zniszczone rzeczy, np. szmaty, także gałęzie), *dera* (szmata), *gajda* (strzęp szmaty), *kucia* (strzęp);
- **wygląd i czynności fizjologiczne:** *piczuś* (lichy chłopak), *ługoń* (długonogi), *murciak* (mający brudną twarz), *grabcie* (palce zgrubiałe), *wsykać* (wciągać powietrze przez zaciśnięte zęby), *skrzęcić się* (popłakiwać), *żygać* (kłuć co chwila (o ropiejącej nodze));
- **czynności związane z jedzeniem i przygotowaniem pokarmu:** *ćwiąchać* (jeść pełnymi ustami, mlaskając), *glamać* (mlaskać, jedząc), *gulać* (pić chciwie), *kontetować*

13 Pisał o tym M. Kucała, że to nie są zwyczajne kije lub patyki, ale specjalnych właściwości twardości i elastyczności, kształtu (PSKuc: 330).

(się) (częstować, raczyć (się)), *raczyć* (częstować), *hajać się* i *folować się* (palić się bardzo dużym płomieniem), *kłócić* (robić masło);

- **pokarm:** *żerny*, *wyżerny* (ostry, pobudzający apetyt (o wodzie)), *pojesny* (małą ilością zaspokajający głód (o jedzeniu)), *mączne* (jedzenie z mąki), *charcuga* (gęsta zacierka z ziemniaków), *maczanka* (roztopione masło wlewane na środek misy z gęstą zacierką, którą się w nim macza, jedząc), *ciapanka* (ziemniaki zmieszane z kapustą), *obrzniatka* (mleko kwaśne, ale nie całkiem zsiadłe), *osikowe mleko* (zepsute (?) mleko);
- **wieś:** *tamta strona* (stok góry przeciwny do tego, na którym się ma dom), *przyścianki* (przejście między dwiema blisko siebie stojącymi chałupami), *górní, dólńi, dółski* (sąsiad mający najwyżej (najniżej) na «rolí» położoną chałupę), *tachałupni* czy *zachałupni* (z tej chałupy, która stoi najbliżej przed daną chałupą lub do tej chałupy należący), *podworzec* (podwórze dworu, plebanii);
- **odzież:** *ogarnięcie* (okrycie, ubranie), *plócki, plótniaczki* (spodnie z płótna lnianego), *bondzula* (przewanie szerokiego wierzchniego okrycia, np. płaszcz), *harasówka* (rzadka chustka na głowę, podobna do szala), *szalinka* (chustka na głowę wełniana, biała z niebieskimi małymi kwiatkami), *kerpiałki* (kierpce), *zaciumiony* (z częściowo zakrytą twarzą), *wyłyśnięty* (lekko ubrany w czasie zimna);
- **uczucia, emocje i ich okazywanie:** *niespokoić* (niepokoić), *nieprawie* (nieprzyjemnie), *wydziać* (krzyczeć, zachowywać się nienaturalnie), *kartać się* (bać się, widząc skutki podobnego postępowania gdzie indziej), *fuczaty* (obraźliwy, spode łba patrzący), *osągać się* (okazywać, że się jest obrażonym), *osągnąć się* (obruszyć się obraźliwie);
- **cechy charakteru:** *wagobliwy* (bardzo na siebie uważający, szanujący się), *wagować się* (strzec się, być ostrożnym), *naremnik* (gwałtownik, porywczy), *chytrak* (chciwiec), *szczypica* (kobieta sknera), *liczykrupa* (bez definicji), *jezdygoń* (chłopak latający), *dójeczna* (uparciuch, dokuczliwy), *krętu mętu* (kręctwem), *nukal* (popędzający ciągle do roboty), *zygrowaczka* (lubiąca kogoś szturchać), *drwal* (ociężały), *muc* (mruk nieprzystępny, zarozumiały), *piksa* (beksa);
- **relacje międzyludzkie:** *dytkać się, dytkować się* (delikatnie się obchodzić), *nadajanie* (wzbranianie, wymawianie się, np. od jedzenia), *zbarchać* (zwlóczyć, zbyć niczym, starać się wymigać od odpowiedzi), *tulmaczyć (kogoś)* (ukrywać przed kimś), *przeprzeć* (przekonać), *pilić* (nalegać o szybkie wykonanie), *wędzić* (nudzić), *mól* (natarczywy w proszeniu);
- **mówienie:** *satrzyć* (mówić szybko a niewyraźnie), *beblać* (mówić niewyraźnie), *ha-worzyć* (hałasować gwarem), *szekocić* (szeptać do siebie półgłosem z ożywieniem), *huczeć, huczenie* (bardzo głośno mówić, bardzo głośne mówienie), *żwajdać* (dogadywać aż do uprzykrzenia), *trionta* (wiele gadania i narzekania o nic), *tużyć, potużać, tysić* (popędzać, nakłaniać do pośpiechu), *zaśpiewać aleluja* (powiedzieć coś przykre-go), *mleżg* (krzyczący cienkim głosem i proszący o coś natarczywie), *mrawa* (dużo, ale wolno i niewyraźnie mówiący);
- **zwyczaje:** *być na zaziory* (przed zaręczynami oglądać gospodarstwo, na które się ma iść), *obabić się* (żartobl. ożenić się), *druźbiarka* (druźbowanie), *stuliny* (jedzenie pozostałe po weselu, które pani młoda roznosi najbliższym sąsiadom), *podsyпка, podsuc, podsypacz* (nazwy czynności sypania zbożem wraz z życzeniami u sąsiadów w Nowy Rok i jej wykonawcy);

- **muzyka i zabawki:** *sykstwówka* (najgrubsza struna skrzypiec), *beńkadło* (cymbałki), *fujara* (bez definicji), *piszczek* (gwizdek), *graczka* (zabawka do grania – trawka włożona w rozłupany kawałek patyka), *zberkadło* (zabawka pobrzękująca, grzechotka);
- **przekleństwa i wykrzyknienia:** *bes*, *bestyjne*, *beskieria*, *psia marcha*, *zła kryda*, *choina*, *holender*, *wrodniarstwo* (coś wstrętnego), *jeje*, *jejeści*, *jejku* (wykrz. zdziwienia, zniecierpliwienia), *karaści* (wykrz. narzekania), *matkości* (wykrz. niezadowolenia);
- **przezwiśka:** *smoczal*¹⁴, *łachudra*, *łachmyta* (włóczykij, bez wartości moralnej), *posmyczka* (włóczykij), *szelmon*, *kośmidelka* (mała i zwinna), *pikota* (lichota), *piksa* (beksa).

Powyższa analiza wyraźnie pokazuje, z jakim bogactwem określeń należących do bardzo różnych grup znaczeniowych mieliśmy do czynienia w gwarze Więciórki. Znajdują się one w każdym dziale rzeczowym i zdecydowanej większości pól tematycznych wyodrębnionych przez M. Kucałę, w niektórych z nich, jak widać, są bardzo liczne. Może najmniej jest ich w dziale *Życie społeczne*, w niektórych polach tam wyróżnionych, takich jak: *Miasto*, *Komunikacja*, *Poczta*, *Administracja*, *Wojśko* nie ma żadnych więciórskich tylko określeń, gdyż mamy w nich do czynienia ze słownictwem ogólnym, a nie *stricte* gwarowym. W innych pojawiają się natomiast pojedyncze formy tylko z tej wsi, m.in.: *Handel* (np. więciórskie *machlować* (spekulować, oszukiwać)), *Szkoła* (np. *skryptura* (zeszyt)), *Religia* (*bekalarz* (żartobl. ksiądz)). Jednakże nawet w tym dziale, w innych jego polach, niezależnie od powyższych spostrzeżeń widać także bogactwo słów zanotowanych tylko w rodzinnej wsi badacza, np. dotyczących języka, relacji międzyludzkich czy cech charakteru.

Wspominany powyżej J. Reichan wybrał w swoim artykule 11 czasowników mówienia i sprawdził, czy znajdują się one w słownikach gwarowych dwóch gwar południowo-zachodniej Małopolski, a także w *Słowniku gwar polskich* oraz jego kartotece. Aż cztery z nich znalazły potwierdzenie tylko w Więciórce (Reichan 2016: 91–93). Warto byłoby tego typu analizy przeprowadzić także dla typowych tylko dla Więciórki określeń z pól tematycznych, wymienionych powyżej. Choć praca ta byłaby żmudna, pokazałaby jednak, jak dużo wyrazów rzeczywiście zanotowanych zostało tylko przez M. Kucałę. Należy się zgodzić z J. Reichanem, że

tak duży procent wyrazów niezanotowanych nigdzie poza Więciórką nie będzie dotyczyć, rzecz jasna, wszystkich pól znaczeniowych. Na przykład słownictwo związane z kulturą materialną było tylekroć badane w różnych podkarpackich miejscowościach, że w jego zakresie wyrazy notowane tylko w Więciórce stanowią na pewno znacznie niższy procent (Reichan 2016: 92).

Można przypuszczać jednak, że ten odsetek będzie i tak stosunkowo duży.

14 Ze względu na swój charakter (przekleństwa) niektóre określenia nie zostały przez M. Kucałę zdefiniowane (*smoczal*, *szelmon*).

3.2.2. Czego nie było w gwarze Więciórki

Jak wspomniano na początku tego artykułu, w opisywanym tu słowniku zamieszczony został także indeks alfabetyczny wyrazów, których M. Kucała nie zanotował w gwarze swojej rodzinnej miejscowości, pt. *Wyrazy nie występujące w gwarze Więciórki*. Autor, choć zauważa, że brak słowa w jakimkolwiek słowniku, nie oznacza, że go na danym obszarze rzeczywiście nie ma, zaznacza jednocześnie, że „co do Więciórki można mieć wysoki procent pewności, że nie ma w jej gwarze słów nie zanotowanych w słowniku” (PSKuc 295). Podkreśla jednocześnie, że wyrazy w tym spisie to przede wszystkim określenia, których nie używają między sobą ludzie mówiący tylko gwarą. Czasem zupełnie nie są one znane, ale zdecydowanie częściej znane są ze słyszenia lub używane, zwłaszcza przez młodszych, u których wyraźnie widać wpływy języka literackiego. Indeks ten jest jednak niezwykle ciekawy, gdyż pokazuje słowa niefunkcjonujące w latach 50. w gwarze tej miejscowości, uzupełniając jej charakterystykę. Można się zastanawiać nad przyczynami braku określonych słów. Jak wskazuje M. Kucała, niektóre z nich w gwarze zastępowane są synonimami¹⁵, a inne nie mają swoich odpowiedników, szczególnie jeśli nie ma tam danej rzeczy lub pojęcia (PSKuc: 295).

Już pobieżne przyjrzenie się temu indeksowi pokazuje, że nie pojawiają się w nim częstokroć hiperonimy, co jest typowe dla słownictwa gwarowego, np. *przyroda*, *odzież*, *napój*, *obuwie*, *pieczywo*, *posilek*, *tkaniny*, *zupa*¹⁶. Warto wskazać też kilka najbardziej charakterystycznych obszarów tematycznych, do których można byłoby zaliczyć niepojawiające się w gwarze więciórskiej słownictwo. Dzięki temu zobaczymy, czego brakuje w poszczególnych grupach znaczeniowych. Tego podziału również dokonałam samodzielnie. Nie objął on wszystkich określeń z tego indeksu, lecz tylko wybrane, które dało się łącznie i licznie zaklasyfikować według wspólnego znaczenia.

W gwarze więciórskiej brak następujących słów, które ze względu na znaczenie można przypisać do określonych pól tematycznych:

- **ciało ludzkie:** *cera*, *czaszka*, *guz*, *czupryna*, *język*, *łędźwie*, *mięsień*, *obojczyk*, *pacha*, *pęcherz*, *rzęsa*, *tchawica*, *tęczówka*, *tętno*, *twarz*, *znamię*;
- **pożywienie:** *bochen(ek)*, *boczek*, *ćwikła*, *ćwikłowy*, *kolacja*, *kompot*, *kromki*, *krupnik*, *piecyste*, *schab*, *ślonina*, *tort*, *wieprzowina*, *wódka*;

15 Przykładowo zamiast *córki* funkcjonowała *dziewka* (Reichan 2016: 96), zamiast *krewnego* był *przyjaciół*, zamiast *żony*, *męża*, *kobiety* i *mężczyzny* byli *baba* i *chłop*. *Upalić* zastępowało *ukąsić*, zamiast wyrazu *królik* używano w gwarze więciórskiej słów *zając* lub *truś*, *trusia*, słowo *gorzałka* zastępowało *wódkę*, zamiast *kolacji* była *wieczerza*. *Powieka* oznaczała natomiast *powiekę* z *rzęsami*, stąd nie było odrębnego słowa *rzęsa*.

16 Widać to także w jednostkach przyporządkowanych do poniższych grup, np. *rodzeństwo*, *rodzice*.

- **warzywa i owoce:** *fasola, jarzyna, jeżyna, kartofel, poziomka, rzepa, sałata, szczypiorek, szpinak, truskawka*;
- **rodzina**¹⁷: *krewny, kuma, małżeństwo, małzonek, teściowa, teść, rodzeństwo, rodzice, rodzina, rodzinny, wnuk, zamężna, zaręczyny*;
- **pleć i relacje międzyludzkie:** *dziewczyzna, kobieta, kochanek, kochanka, mężczyzna, miłość, sąsiad, sąsiedni, żeński*;
- **sprzęty domowe:** *lustro, pościel, tapczan, tapeta, serwetka, serwis, śmietnik, żelazko*;
- **rośliny:** *bluszcz, bylica, dziewanna, grusza, krzew, narcyz, pierwiosnek, puszcza, sad, sasanka, skrzyp, szalwia, świerk, wrzos*;
- **zwierzęta:** *biedronka, cietrzew, królik, nietoperz, pisklą, puchacz, struś, szczenię, szczupak, trznadel, wąż, wilga, wyżeł, żuk, żbik, żółw, żubr, żuraw*;
- **rolnictwo i hodowla:** *barć, bartnik, drób, łan, obora, pasieka, pastewny, rolnik, trzoda, żarna, żniwa, żyzny*.

4. Zakończenie

Czas przeszły w powyższych nagłówkach (3.2.1 i 3.2.2) wydaje się uzasadniony, gdyż obecnie sytuacja językowa w Więciórce zapewne bardzo się zmieniła. Na skutek procesów zanikania słownictwa gwarowego wiele słów zarejestrowanych przez M. Kucałą tylko w Więciórce (podobnie zresztą jak wiele słów charakterystycznych nie tylko dla niej, ale dla dwóch pozostałych wsi) może dziś nie występować. Podobnie też zdecydowanie większe oddziaływanie języka ogólnopolskiego niż kilkadziesiąt lat temu spowodowało z dużą dozą pewności, że wiele określeń niewystępujących w gwarze Więciórki stało się dziś prawdopodobnie słownictwem czynnym i naturalnym. Wymagałoby jednak dokładniejszego zbadania to, jaki jest obecnie język mieszkańców Więciórki w stosunku do tego, co kilkadziesiąt lat temu stwierdził na ten temat M. Kucała. Mam nadzieję, że pomocą w tego typu badaniach mogą się stać wyodrębnione na potrzeby tego artykułu grupy semantyczne słownictwa wyekscerpowanego z *Porównawczego słownika trzech wsi małopolskich*, które, po pierwsze, były tylko w Więciórce i po drugie, których nie było w niej wcale.

Metodę klasyfikacji słownictwa według kryterium znaczeniowego, którą się posłużyłam powyżej, należy uznać także za wyraz uznania dla M. Kucały i decyzji metodologicznych, jakie podjął, przygotowując dzieło opisane na łamach tego artykułu, szczególnie że, jak wspomniano powyżej, układ tematyczny materiału językowego zaczyna być znowu coraz częściej wykorzystywany w leksykografii gwarowej i ma wiele zalet.

Jerzy Reichan, pisząc o tym słowniku, wyraził pogląd, pod którym się podpisuję: „(...) im dłużej obcowałem z tym dziełem, tym bardziej je podziwiam” (Reichan

17 Na brak w gwarze Więciórki podstawowych, jak by się zdawało, nazw terminologii rodzinnej zwrócił też uwagę J. Reichan (2016: 95–96).

2016: 91). Mam nadzieję, że powyższe analizy także dowiodły ważności i wyjątkowości pod wieloma względami tego słownika nie tylko dla leksykografii gwarowej, ale także dla gwary Więciórki, czyli jedynej jak dotąd, a do tego profesjonalnie i dokładnie opisanej gwary regionu zwanego dziś coraz częściej Kliszczakami. W ostatnich czasach badacze sięgają do niego coraz częściej i staje się on bardzo dobrym punktem wyjścia do opisu różnych grup słownictwa (por. Reichan 2019), a także badań porównawczych (Kajtoch, Sieradzka-Baziur 2016).

Miejmy nadzieję, że wkrótce powstaną kolejne opracowania tego ciekawego, a mało opracowanego terenu, które pokażą obecny stan jego gwary. Jednak znów słuszność może mieć cytowany powyżej J. Reichan, że niełatwo będzie słownik M. Kucały „przewyższyć precyzją i trafnością opracowania” (Reichan 2016: 96).

Bibliografia

- Batko-Tokarz B., 2016, *Słownictwo gwarowe w ujęciu tematycznym*, [w:] M. Gębka-Wolak, I. Kaproń-Charzyńska, J. Kamper-Warejko (red.), *System – Tekst – Człowiek. Studia nad dawnymi i współczesnymi językami słowiańskimi*, Toruń, s. 163–179.
- Batko-Tokarz B., 2018, *Kolejność pól i jej znaczenie w różnorodnych słownikach i klasyfikacjach tematycznych*, [w:] R. Przybylska, M. Rak, A. Kwaśnicka-Janowicz (red.), *Historia języka, dialektologia i onomastyka w nowych kontekstach interpretacyjnych*, Kraków, s. 435–446.
- Batko-Tokarz B., 2019, *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego – teoria, praktyka, leksykografia*, Kraków.
- Batko-Tokarz B., 2021, *Czego o jedzeniu i kulinariach dowiadujemy się z tematycznych klasyfikacji słownictwa*, [w:] R. Przybylska, D. Ochmann (red.), *Polskie kulinaria: aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, Kraków, s. 11–35.
- Bąk P., 1960, *Słownictwo gwary okolic Kramska na tle kultury ludowej*, Wrocław.
- Buttler D., 1978, *Kategorie semantyczne leksyki potocznej*, [w:] M. Szymczak (red.), *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 37–45.
- Hallig R., Wartburg W. von, 1952, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie*, Berlin (wyd. 2 Berlin 1963), <https://doi.org/10.1515/9783112580301>.
- Kajtoch K., Sieradzka-Baziur B., 2016, *Pojęcie język w dwóch słownikach inspirowanych kategoryzacją semantyczną Rudolfa Halliga i Walthera von Wartburga* (Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich i Słownik pojęciowy języka staropolskiego), [w:] J. Klimek-Grądzka, M. Nowak (red.), *Dawne z nowym łącząc... In memoriam Mariani Kucała*, Lublin, s. 101–118.
- Karaś H., 2011, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa.
- Maciejewski J., 1969, *Słownik chełmińsko-dobrzyński (Siemoń, Dulsk)*, Toruń.
- Piotrowicz A., Witaszek-Samborska M., 2012, *Słownictwo polszczyzny miejskiej Poznania w ujęciu tematycznym*, [w:] M. Pachowicz, K. Choińska (red.), *Mundus verbi. In honorem Sophiae Cygal-Krupa*, Tarnów, s. 315–325.

- PSKuc: M. Kucała, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław 1957.
- Reichan J., 2016, *Zaduma nad Porównawczym słownikiem trzech wsi małopolskich Mariana Kucały*, „Język Polski” 96, z. 3, s. 90–97.
- Reichan J., 2019, *Na tropie ginących wyrazów gwarowych*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 14, s. 194–202, <https://doi.org/10.24917/20831765.14.16>.
- Rembiszewska D.K., 2005, *Słownictwo tematyczne w dwudziestowiecznych opracowaniach leksyograficznych*, „Poradnik Językowy” 8, s. 37–51.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, t. 1: *Kosmos*, Lublin 1996–2012.
- Tokarski R., 2001, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 343–370.
- Żmigrodzki P., 2016, *Profesor Marian Kucała – badacz i miłośnik języka polskiego*, „Ling-Varia” 11, nr 1(21), s. 239–248, <https://doi.org/10.12797/LV.11.2016.21.20>.

**What We Can Learn from the *Comparative Dictionary of Three Villages in Małopolska*
by Marian Kucała and Its Topical Arrangement**
Abstract

Marian Kucała's 1957 *Comperative dictionary of three villages in Malopolska* is the best-known dialect dictionary arranged by topic. It presents a comprehensive analysis of lexical material from Więciórka, a village in the Myślenice district which is currently considered as belonging to the Kliszczak dialect area. The collected material was compared with the local varieties spoken in two other villages of Małopolska, which made it possible among others to identify those lexical items that are unique to Więciórka. The current article aims to collect and analyse the information that Kucała's dictionary supplies on this Kliszczak variety, so as to show its richness and diversity that still existed relatively recently. The analysis is equally based on the overall structure of the dictionary, the types of entries it contains, as well as various indexes included therein, such as the register of proper names pertaining to the village, or the list of lexemes not used by the inhabitants of Więciórka who only speak the local variety. To this end, the author has undertaken a semantic classification of alphabetically arranged lexical items, both those unique to this variety and those alien to it. The research discussed here may therefore become a starting point for further comparative analyses of the vocabulary of contemporary Kliszczak varieties.

Kliszczaki, czyli Górale od Łętowni, osiedli pomniejszą kotlinę rzeki Raby poniżej osad Zagórzan. Siedziby ich są na znacznej przestrzeni oddzielone od siedzib Zagórzan wylomem Raby, a na północ za jej biegiem przeciągnęły się aż do wsi Stróży. Czternaście tylko wsi należy do tego małego rodu, który dla różnicy w stroju przez sztyderstwo *Kliszczakami* bywa nazywany (nosi bowiem w *kliszc* ściągłe spodnie), sam siebie nazywa on jednakowoż *Góralem*, od zachodu graniczy ten ród z Babigórcami, od południa i wschodu z Zagórzanami, na północ z Lachami, bo wszystkie osady poniżej północnej granicy góralszczyzny położone nazywają się Lackiami osadami, a granice zewnętrzne Górali zdają się odpowiadać historycznym granicom Starej Chrobacy.

Wsie przez Kliszczaków zamieszkałe leżyły w małej kępie obok siebie otoczone wyniosłymi działami około, a złączone tylko za biegiem rzeki Raby.

Wsie te są następujące: Trzebinia, Stróża, Pścim, Więciórka, Więcierza, Zawada, Bogdanówka, Tokarnia, Krzeczonów, Skomielna Czarna, Lubień, Łętownia, Krzeczów, Tęczyn.

Wincenty Pol,
Rzut oka na północne stoki Karpat,
Kraków 1851, s. 123.

<https://akademicka.pl>

